

Ο ΤΟΜΕΑΣ ΤΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ ΩΣ ΠΕΔΙΟ ΑΣΤΙΚΟΥ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΥ: Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΜΕΣΑΙΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ

Ευάγγελος Ασπρογέρακας*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το τέλος του 20ού αιώνα χαρακτηρίστηκε από έντονες οικονομικές και θεσμικές αλλαγές που φέρουν σημαντικές χωρικές επιπτώσεις. Τα αστικά κέντρα και ανάμεσά τους οι πόλεις μεσαίου μεγέθους, καλούνται να λειτουργήσουν σε ένα διεθνοποιημένο αστικό δίκτυο και σε περιβάλλον έντονα ανταγωνιστικό. Κλειδί για τη θέση που θα καταλάβουν στην υπό διαμόρφωση αστική ιεραρχία αποτελεί η ικανότητά τους να θέλξουν τριτογενείς λειτουργίες, με ουσιαστικότερες τις δραστηριότητες του κλάδου των υπηρεσιών προς παραγωγούς. Στο παρόν άρθρο γίνεται προσπάθεια να προσεγγισθεί ο μηχανισμός ανάπτυξης των δραστηριοτήτων αυτών και να εκτιμηθεί η θέση των μεσαίων πληθυσμιακά πόλεων στο δίκτυο κατανομής των υπηρεσιών. Η έρευνα εστιάζεται στις ευρωπαϊκές πόλεις, με αναφορές σε σχετικές μελέτες που έχουν ως αντικείμενο αστικά συστήματα ευρωπαϊκών χωρών. Αναπτύσσεται το απαραίτητο πλαίσιο που καλύπτει θέματα κατανομής της παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ γίνεται εκτεταμένη χρήση εμπειρικών στοιχείων που αφορούν στις ελληνικές πόλεις.

Services as a Field of Urban Competition: The Role of Medium-Sized Cities

Evangelos Asprogerakas

ABSTRACT

The end of the 20th century was characterised by momentous economic and institutional changes carrying significant spatial implications. Medium-sized cities and all urban centres, as carriers of economic development, have to function in an international urban system and in an environment of tough competition. The key in order to acquire a good position in urban hierarchy is their ability to attract tertiary functions, preferably those related to producer services. This article explores how the tertiary sector developed and which the role of medium-sized cities is. The research focuses on European cities with references to relevant studies, which deal with urban systems of European countries. The necessary framework which covers issues related to production distribution is developed, while an extensive use of empirical data concerning the Greek cities is made.

Η διεθνοποίηση του αστικού δικτύου

Οι τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα έχουν να επιδείξουν σημαντικές μεταβολές στην οικονομία και τη δομή της παραγωγικής διαδικασίας, με έντονες χωρικές επιπτώσεις. Οι εξελίξεις αυτές αφορούν σε πρώτο επίπεδο παγκοσμιοποιημένα δεδομένα, με κυρίαρχο θέμα την παγκοσμιοποίηση των χωρικών παραγόντων της παραγωγής. Σε ένα δεύτερο επίπεδο παρατηρούνται αλλαγές στην εσωτερική δομή των επιχειρήσεων, καθώς σταδιακά εγκαταλείπεται το «επιχειρησιακό/φορντικό μοντέλο παραγωγής και επικρατεί εκείνο της «εξελικτικής εξέλιξης», σε συνδυασμό με την εισαγωγή εφαρμογών προηγμένης τεχνολογίας.

* Τοπογράφος-Μηχανικός, Διδάκτωρ-Ερευνητής ΕΜΠ, e-mail: vaspro@central.ntua.gr.

γίας (πληροφορικής, τηλεματικής). Η σημασία των φαινομένων αυτών και ο βαθμός στον οποίο θα επηρεάσουν τη δομή και ανάπτυξη των πόλεων εξαρτάται από τις γενικότερες χωρικές και οικονομικές μεταβολές που θα επιφέρουν, πάντα σε συνδυασμό με τη διάρκεια και την έντασή τους.

Σε σχέση με το αστικό δίκτυο, γίνεται φανερή η αμφισβήτηση μιας βασικής υπόθεσης εργασίας, ότι το σύστημα αστικών κέντρων κάθε χώρας είναι κλειστό και η ιεραρχία του καθορίζεται ενδογενώς (Πετράκος & Οικονόμου 1999). Όπως επισημαίνεται από τον N. Oatley (1998), καθώς οι εμπορικοί περιορισμοί που προέκυπταν από τη δομή των εθνικών οικονομιών υποχωρούν και τα εθνικά σύνορα χάνουν προοδευτικά τη σημασία τους, οι πόλεις καλούνται να λειτουργήσουν σε ένα επεκτεινόμενο, διεθνοποιημένο αστικό σύστημα. Ως αποτέλεσμα αναμένεται η ανάδειξη νέων εσωτερικών οικονομιών κλίμακας και ο έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των αστικών κέντρων για την απορρόφηση επενδύσεων σε επίπεδο ευρύτερο του τοπικού.

Ο μηχανισμός που θα καθορίζει την κατανομή λειτουργιών στα αστικά συστήματα είναι ο ίδιος που ελέγχει την ιεραρχική κατανομή των λειτουργιών των επιχειρήσεων (Brunet 2000). Η κατανομή αυτή διαβαθμίζεται κατ'αντιποίχια με τις διάφορες φάσεις της παραγωγικής διαδικασίας, δηλαδή έρευνα και σχεδιασμό, μαζική παραγωγή των βασικών συνθετικών μονάδων, συναρμολόγηση, προώθηση και πώληση. Ακόμα και οι εταιρείες παροχής υπηρεσιών διαχωρίζουν τις λειτουργίες των γραφείων τους, δημιουργώντας μια ιεραρχικά κατανεμημένη κλίμακα αρμοδιοτήτων. Στην ιεραρχία αυτή συναντώνται κατά σειρά τα γραφεία της κεντρικής διοίκησης με ευθύνη για το σχεδιασμό λειτουργίας της επιχείρησης, οι μονάδες δευτερευόντων εργασιών υπεύθυνες για την αρχειοθέτηση και την αποπεράτωση απλών διαδικασιών έντασης εργασίας και χρόνου, και τα σημεία διάθεσης των υπηρεσιών στο κοινό. Η ιεραρχία καθορίζεται από την προστιθέμενη αξία των λειτουργιών σε συνάρτηση με τις ικανότητες, το μισθό και τη θέση των εργαζομένων σε κάθε μονάδα, συνυπολογίζοντας τη συνολική απόδοση του συστήματος.

Στην ενοποιημένη Ευρώπη τα κεντρικά ευρωπαϊκά όργανα διοίκησης αποκτούν σταδιακά ουσιαστικότερο ρόλο στη διαμόρφωση ενιαίας οικονομικής πολιτικής. Ως συνέπεια, υποβαθμίζεται ο ρόλος των εθνικών κυβερνήσεων, ενώ ταυτόχρονα αρμοδιότητές τους αποκεντρώνονται προς τις περιφερειακές και τοπικές διοικητικές αρχές (Oatley 1998, Harris 1993).

Οι ευρωπαϊκές πόλεις καλούνται να λειτουργήσουν σε μια ενοποιημένη ευρωπαϊκή αγορά χωρίς ισχυρούς περιορισμούς από εθνικά σύνορα. Σε αυτό το νέο περιβάλλον πρέπει να αναπτύξουν τις δραστηριότητες εκείνες που εξασφαλίζουν εισόδημα για τον πληθυσμό τους. Καθώς τόσο οι δυνατότητες επενδύσεων όσο και η ζήτηση της αγοράς έχουν όρια, θα πρέπει να ανταγωνιστούν μεταξύ τους για την προσέλκυση και ανάπτυξη των δραστηριοτήτων αυτών.

Η βαρύτητα των λειτουργιών που χωροθετούνται σε ένα συγκεκριμένο αστικό κέντρο θα καθορίζει και τη θέση του στο αστικό δίκτυο. Από τις ευρωπαϊκές πόλεις ορισμένες μόνο είναι δυνατό να αναλάβουν διακριτό ρόλο στο παγκόσμιο αστικό δίκτυο. Τους βασικούς κόμβους του δικτύου αυτού αναμένεται να αποτελέσουν οι λεγόμενες «παγκόσμιες» πόλεις (Παρίσι, Λονδίνο, Νέα Υόρκη, Τόκιο), μαζί με τις σημαντικότερες εθνικές και υπερεθνικές μητροπόλεις. Οι κόμβοι αυτοί θα ελέγχουν την κίνηση και διανομή πληροφοριών και κεφαλαίων σε παγκόσμιο επίπεδο (Beaverstock et al. 1999). Ανάλογος είναι ο μηχανισμός διαμόρφωσης του ευρωπαϊκού αστικού δικτύου. Η θέση που θα κατα-

λάβει κάθε αστικό κέντρο εξαρτάται από την υπάρχουσα δυναμική του σε λειτουργίες με απήχηση ευρύτερη της τοπικής, τη θέση του στο εθνικό αστικό σύστημα, αλλά και την προσαρμοστικότητά του στις νέες συνθήκες.

Ποιες είναι όμως οι λειτουργίες για τις οποίες οι πόλεις θα πρέπει ανταγωνιστούν για τη φιλοξενία τους;

Η παραγωγική βάση των πόλεων του 21ου αιώνα

Κατά τη δεκαετία του 1980 παρατηρήθηκε ένταση του φαινομένου αναδιάρθρωσης των διαδικασιών παραγωγής, που στα μεγάλα αστικά κέντρα εκφράζεται ως τάση αποβιομηχάνισης και ταυτόχρονης τριτογενοποίησης (Sassen 1991, Coffey & Bailly 1996, Winsted 1998). Όπως παρατηρεί ο Peter Hall (2000, 1997), για πολλούς ερευνητές οι οικονομικές αλλαγές στο τέλος του 20ού αιώνα είναι ανάλογες με τη μεταβολή της οικονομίας από αγροτική σε βιομηχανική κατά το 18ο και 19ο αιώνα.

Οι πόλεις του δυτικού κόσμου δεν αποτελούν πλέον κέντρα βιομηχανικής παραγωγής και εμπορίου υλικών προϊόντων. Δραστηριότητες σχετικές με οικονομικές υπηρεσίες, υπηρεσίες προς παραγωγούς-επιχειρήσεις, έρευνα και τεχνολογία, πληροφορική, συνθέτουν την παραγωγική βάση των αστικών κέντρων, με το εμπόριο των υπηρεσιών αυτών να αποτελεί τη σύγχρονη πηγή οικονομικής ανάπτυξης. Στις πόλεις αυτές είναι δυνατή η κτήση της πληροφορικής ζωτικής για τη λειτουργία της νέας οικονομίας, είτε μέσω προσωπικής επαφής είτε μέσω ηλεκτρονικής διακίνησης δεδομένων. Σε πολλές περιπτώσεις οι πόλεις που διαθέτουν τα χαρακτηριστικά αυτά είναι οι ίδιες που το 19ο αιώνα αποτέλεσαν σιδηροδρομικούς κόμβους, οι πρώτες που απέκτησαν αεροδρόμιο στην αρχή του 20ού, και τώρα αυτές που γίνονται κόμβοι στα σύγχρονα σιδηροδρομικά δίκτυα μεγάλης ταχύτητας (Hall 2000).

Η τριτογενοποίηση της αστικής οικονομικής βάσης αποτελεί φορέα συνέπεια της ανάπτυξης και χρήσης των τεχνολογιών πληροφορικής που παρουσιάζουν μια ιδιαιτερότητα σε σχέση με την εφαρμογή παλαιότερων τεχνολογικών επιτευγμάτων. Η χρήση της μηχανής ατμού και του σιδηροδρόμου αργότερα του ηλεκτρισμού βελτίωσε την απόδοση της βιομηχανικής παραγωγής και διευκόλυνε τη διακίνηση αγαθών. Η εξέλιξη της πληροφορικής για πρώτη φορά βελτιώνει σε τόσο μεγάλο βαθμό την παραγωγικότητα στον τομέα των υπηρεσιών (Economist 2000, Esser 1996).

Η ανάπτυξη των υπηρεσιών υπήρξε ταχύτερη τις τελευταίες δεκαετίες και στα μέσα του 1990 αποτελούσε περίπου το 25% του παγκόσμιου εμπορίου. Η μεγέθυνση αυτή αναμένεται να συνεχιστεί, καθώς σταδιακά δίνεται η δυνατότητα εξαγωγής υπηρεσιών που ως τώρα περιορίζονταν χωρικά στους τόπους κατανάλωσής τους, ακόμα και σε υπερεθνικό επίπεδο (Winsted 1998).

Από τις τριτογενείς υπηρεσίες, αυτές που σχετίζονται με πληροφορική και τηλεπικοινωνίες αναμένεται να αποτελέσουν τον νέο δυναμικό τέταρτο τμήμα της οικονομίας (νέος τριτογενής). Ήδη στις ΗΠΑ από το 1985 οι υπηρεσίες έντασης πληροφορίας κατείχαν το 13,9% των θέσεων απασχόλησης και ενώθηκαν για το 13% του ΑΕΠ. Ανάλογη αναμένεται η εξέλιξη του μεγέθους του τομέα στην Ευρώπη (Σκάγιαννης 1999). Σε σχέση με τον αποδέκτη των υπηρεσιών, αυτές που παρουσιάζουν ραγδαία ανάπτυξη είναι οι υπηρεσίες προς επιχειρήσεις.

Διαμόρφωση του τομέα των υπηρεσιών

Ένας από τους σημαντικότερους λόγους για τους οποίους υπήρξε δυναμική η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα είναι η συνεχώς αυξανόμενη εξάρτηση της παραγωγής από εξειδικευμένες υπηρεσίες. Με τη μετακίνηση των παραδοσιακών βιομηχανικών κλάδων προς πρόσφατα βιομηχανοποιημένες χώρες, η παραγωγή των αναπτυγμένων χωρών επικεντρώθηκε σε τεχνολογικά προηγμένα προϊόντα έντασης γνώσης, με υψηλή προστιθέμενη αξία ανά μονάδα (Coffey & Bailly 1996). Παράλληλα, η αγορά παρουσιάζει ζήτηση για διαφοροποιημένα προϊόντα που ικανοποιούν εξειδικευμένες ανάγκες. Οι εξελίξεις αυτές μετέβαλαν την ιεράρχηση των προτεραιοτήτων στη λειτουργία των επιχειρήσεων, κάνοντας απαραίτητη την αυξημένη εισχώρηση των υπηρεσιών στη διαδικασία παραγωγής φυσικών προϊόντων.

Σε σχέση με τη διάθεση των προϊόντων, η ανάγκη διαφοροποίησης και ικανοποίησης συγκεκριμένης ομάδας καταναλωτικού κοινού επέτρεψε την άνθηση υπηρεσιών όπως η διαφήμιση-προώθηση, διακίνηση, εγκατάσταση και εκπαίδευση χρήσης. Σε σχέση με την παραγωγή των προϊόντων, διαδικασίες που θεωρούνταν δευτερεύουσες για το φορντικό μοντέλο αποκτούν καιρία σημασία. Πρόκειται για τις δραστηριότητες σχεδιασμού και διαχείρισης παραγωγής, έρευνας και ανάπτυξης καθώς και διοίκησης (Coffey & Bailly 1996).

Η σχέση μεταξύ παραγωγής και υπηρεσιών ουσιαστικά μορφοποιείται μέσω της ομαδοποίησης των ροών προς την παραγωγή ως τομέα παραγωγικών υπηρεσιών ή υπηρεσιών προς παραγωγούς (Producer Services). Σύμφωνα με τον P. Daniels (1995), στο Ηνωμένο Βασίλειο υπηρεσίες προς παραγωγούς εμφανίζονται περίπου κατά το 19ο αιώνα. Υπηρεσίες διακίνησης προϊόντων εξυπηρετούν το υπερπόντιο εμπόριο της εποχής, ενώ νομικές υπηρεσίες και υπηρεσίες σχεδιασμού και αρχιτεκτονικής καλούνται να συμβάλουν στην αυξημένη ζήτηση για στεγασμένους χώρους στις ταχέως αναπτυσσόμενες πόλεις.

Ο τομέας υπηρεσιών προς παραγωγούς, όπως περίπου είναι γνωστός σήμερα, διαμορφώνεται τη δεκαετία του 1950 με ανάπτυξη δραστηριοτήτων όπως η διαφήμιση και η λογιστική. Ο τομέας γνώρισε εντονότερη ανάπτυξη κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980 εξαιτίας των αναγκών που προέκυψαν από τις αναδεικνυόμενες δραστηριότητες έντασης γνώσης και τη διεθνοποίηση της οικονομίας. Στο τέλος του προηγούμενου αιώνα οι υπηρεσίες προς παραγωγούς επεκτείνονται σε τομείς όπως η πληροφορική, η έρευνα και καινοτομία, και η εξειδικευμένη διοίκηση (Moulaert & Todtling 1995). Οι επιχειρήσεις αποκεντρώνουν τις υπηρεσίες που λειτουργούν ως ενδιάμεσες ροές προς το τελικό προϊόν αποβλέποντας σε πλεονεκτήματα σε σχέση με το τελικό κόστος. Οι παραγωγοί υπηρεσιών πετυχαίνουν χαμηλότερο κόστος παροχής των ζητούμενων λειτουργιών επωφελούμενοι από οικονομίες κλίμακας εσωτερικές ως προς τον τομέα τους.

Η εξωτεριοποίηση λειτουργιών από τις μονάδες παραγωγής χρησιμοποιήθηκε ως επιχείρημα για να αμφισβητηθεί το μέγεθος της ανάπτυξης του τριτογενούς τομέα (Gershuny & Miles 1983). Ωστόσο, σύμφωνα με εμπειρικά στοιχεία που παρουσιάζουν οι Coffey & Bailly (1996: 17), η ανάπτυξη των υπηρεσιών υπήρξε ουσιαστική τόσο σε επίπεδο αυτόνομων μονάδων όσο και στο εσωτερικό των μονάδων παραγωγής φυσικών προϊόντων. Η λειτουργία του τομέα στις σύγχρονες οικονομίες αποδσμεύεται σταδιακά, αλλά όχι ακόμα ολοκληρωτικά, από την αγορά της παραγωγής φυσικών προϊόντων. Οι υπηρεσίες προς παραγωγούς χρησιμοποιούνται ως ενδιάμεσες ροές και για την παραγωγή άλλων

υπηρεσιών. Η εκμετάλλευση οικονομικών κλίμακας και ο ανταγωνισμός γνωρίζουν ένταση καθώς ο τομέας αναπτύσσεται. Μεγαλύτερο όφελος από τις οικονομίες κλίμακας έχουν οι υπηρεσίες εκείνες που παρουσιάζουν ένταση γνώσης και χρήσης της πληροφορίας. Η ανάπτυξη των οικονομικών κλίμακας στην περίπτωση αυτή συνίσταται στο γεγονός ότι η γνώση παρουσιάζει πεπερασμένο κόστος κτήσης, ενώ στη συνέχεια η υπηρεσία μπορεί να διατίθεται με χαμηλό οριακό κόστος (Marrewijk et al. 1997).

Σύμφωνα με τα στοιχεία των Moulart & Todtling (1995), οι υπηρεσίες προς παραγωγούς στις ευρωπαϊκές χώρες αντιπροσώπευαν στην αρχή της δεκαετίας του 1990 το 4%-10% περίπου της συνολικής απασχόλησης. Το ποσοστό αυτό μπορεί να μη φαίνεται μεγάλο σε απόλυτους αριθμούς, ωστόσο οι ίδιες ερευνητές τονίζουν τη σημασία του στη λειτουργία της οικονομίας. Οι υπηρεσίες προς παραγωγούς έχουν ενεργό ρόλο στην ανάπτυξη καινοτομίας, τη βελτίωση της τεχνολογίας, τον ανταγωνισμό και την επέκταση των αγορών. Μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό παράγοντα παραγωγικής αναδιάρθρωσης και οικονομικής ανάπτυξης μιας συγκεκριμένης περιοχής.

Οι υπηρεσίες προς παραγωγούς θεωρητικά δεν αντιμετωπίζουν γεωγραφικούς περιορισμούς σχετικούς με την κατανομή της ζήτησης (Coffey & Bailly 1996). Δηλαδή μια περιοχή μεσαίου πληθυσμιακού μεγέθους μπορεί να παροχρηματοδοτήσει υπηρεσίες μεγαλύτερου «όγκου» από αυτόν που καλύπτει τις ανάγκες της ίδιας και να εξάγει το πλεόνασμα.

Η σημασία του τομέα για τις πόλεις αυξάνει όσο μεγαλώνουν οι δυνατότητες εξαγωγής υπηρεσιών, γεγονός που τον καθιστά εξαιρετικά προσοδοφόρο. Για αρκετά χρόνια οι υπηρεσίες θεωρούνταν μη εξαγωγίμες. Ωστόσο στο τέλος του 20ού αιώνα ήταν γενικά αποδεκτό ότι οι υπηρεσίες μπορούν να είναι ανταγωνιστικό διαπεριφερειακού και διεθνικού εμπορίου (Coffey & Bailly 1996, Moulart & Gallouj 1995). Η τεχνολογική εξέλιξη και η άρση των εμπορικών περιορισμών και στον τομέα των υπηρεσιών κάνει δυνατή την εμφάνιση περιπτώσεων όπως αυτή της Σιγκαπούρης, που στις αρχές της δεκαετίας του 1990 εξήγγελε το 69% της συνολικής της παραγωγής σε υπηρεσίες (Winsted 1998). Αντίστοιχο είναι παράδειγμα των εταιρειών διάθεσης υπηρεσιών προς παραγωγούς με έδρα το Μιλάνο. Σύμφωνα με στοιχεία που παρουσιάζονται από τους Cavola & Martinelli (1995), το 48% της διάθεσης υπηρεσιών έχει αποδέκτες εντός της χώρας εκτός της περιφέρειας του Μιλάνου, ενώ ένα 18% διατίθεται στο εξωτερικό.

Το αστικό μονοπώλιο ως μηχανισμός κατανομής των λειτουργιών

Οι ευρωπαϊκές πόλεις αποκτούν κεντρικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη της θεσμική και παραγωγική αναδόμηση ως συνέπεια της παγκοσμιοποίησης της αλματώδους αύξησης της ζήτησης υπηρεσιών. Ο τριτογενής τομέας στις πόλεις ωφελείται από την παρουσία οικονομικών κλίμακας που αναπτύσσονται ως αποτέλεσμα της αυξημένης διάθεσης πληροφοριών μέσω φυσικής επαφής, ηλεκτρονικών δικτύων και λόγω της παρουσίας εργατικού δυναμικού υψηλών δεξιοτήτων.

Τα μεγάλα αστικά κέντρα αποτέλεσαν τη «μηχανή» της ανάπτυξης στις τις εθνικές οικονομίες (UNCHS 1996). Η ενίσχυσή τους αναδείχθηκε σε αποφασιστικό εργαλείο άσκησης εθνικής αναπτυξιακής πολιτικής. Οι μητροπολιτικές περιοχές έχουν συγκεντρώσει σημαντικές υποδομές, αποκτώντας ισχυρή

δυναμική που δύσκολα μπορεί να μεταβληθεί. Διατηρούν έτσι ένα συγκριτικό πλεονέκτημα σε σχέση με τα κέντρα στις χαμηλότερες βαθμίδες της ιεραρχίας.

Ποιος είναι ο μηχανισμός που επιτρέπει στις πόλεις να αναλαμβάνουν το ρόλο αυτό; Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση του P. Taylor (2000), που στηρίζεται σε υπόθεση του Fernand Braudel. Ο Braudel (1982, 1984) διατύπωσε μια διαφορετική προσέγγιση από αυτή των Adam Smith και Karl Marx, που αποδίδουν την ανάπτυξη του καπιταλισμού στην εγκαθίδρυση αγορών ανταγωνισμού. Κατά τον ίδιο, η λειτουργία του καπιταλισμού βασίζεται στη μονοπωλιακή εκμετάλλευση της αγοράς, καθώς στην περίπτωση αυτήν η κεφαλαιακή πρόσδοδος μεγιστοποιείται. Ως συμπέρασμα, το μονοπώλιο δεν αποτελεί ανολοκλήρωτη αγορά, αλλά η ανταγωνιστική αγορά την παρακμή ενός μονοπωλίου.

Η γεωγραφία και η διαχείριση του χώρου αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για τη διαμόρφωση των μηχανισμών του καπιταλισμού. Ως παράδειγμα αναφέρεται από τον Braudel (1982) η ανάπτυξη του διηπειρωτικού εμπορίου. Οι μεγάλες αποστάσεις εμπόδιζαν την άμεση επαφή των φορέων προσφοράς και ζήτησης αγαθών, με αποτέλεσμα το εμπόριο αυτό στα πρώτα του βήματα να αποκτά μονοπωλιακά χαρακτηριστικά.

Σε μια εποχή που οι αποστάσεις συνεχώς μειώνονται η γεωγραφία συνεχίζει να αποτελεί παράγοντα διαμόρφωσης μονοπωλίων με ένα διαφορετικό τρόπο. Η συγκέντρωση εξειδικευμένων υπηρεσιών στις πόλεις επιτρέπει την εμφάνιση ενός νέου είδους μονοπωλίου. Στις μητροπόλεις αναπτύσσεται το κατάλληλο περιβάλλον για την κατανάλωση υπηρεσιών προς παραγωγούς (Sassen 1991). Οι επαγγελματίες που ασχολούνται με τις υπηρεσίες αυτές δεν περιορίζονται στην παροχή τους, αλλά έχουν την ικανότητα να παράγουν εξειδικευμένα προϊόντα για την κάλυψη ειδικών αναγκών των επιχειρήσεων. Στο αστικό περιβάλλον δημιουργούνται έτσι πολλαπλά μονοπώλια ποιοτικών προϊόντων έντασης γνώσης πέρα από τις συνήθεις ανάγκες της αγοράς (Taylor 2000).

Χωρική κατανομή των υπηρεσιών προς παραγωγούς σε περιφερειακό επίπεδο

Δεν φαίνεται ωστόσο να ωφελούνται το ίδιο οι πόλεις σε όλες τις βαθμίδες του αστικού συστήματος από την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του νέου τριτογενούς τομέα. Με βάση τα πορίσματα μιας σειράς σχετικών ερευνών θα γίνει προσπάθεια να προσδιοριστούν οι μηχανισμοί κατανομής σύγχρονων τριτογενών δραστηριοτήτων στον ευρωπαϊκό χώρο.

Η κατανομή των παραγωγικών υπηρεσιών σημειώνει χωρική διαφοροποίηση, με προτίμηση στις ανεπτυγμένες οικονομικά περιφέρειες. Όπως επισημαίνεται από τους Moulaert & Todtling (1995: 263), σε χώρες όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γαλλία, η Γερμανία, ο τομέας αναπτύχθηκε νωρίτερα από ό,τι στις «μεσαίες» οικονομίες (Αυστρία, Ιταλία) ή τις λιγότερο ανεπτυγμένες (Πορτογαλία), στις οποίες το φαινόμενο είναι σχετικά πρόσφατο, καθώς παρουσιάστηκε κατά τη δεκαετία του 1980.

Στην Ιταλία γίνεται φανερή η ενδοκρατική πόλωση. Σύμφωνα με την έρευνα των Cavola & Martinelli (1995), το παλιό βιομηχανικό τρίγωνο αποτελούμενο από τις περιοχές Lombardia (Μιλάνο), Piemonte (Τορίνο) και Liguria παρουσιάζει υψηλά ποσοστά απασχόλησης σε υπηρεσίες προς παραγωγούς σε σχέση με το πληθυσμιακό μέγεθος και τη συνολική απασχόληση. Υψηλότερα ποσοστά

από τον εθνικό μέσο όρο παρουσιάζει και η βορειοανατολική κεντρική Ιταλία (γνωστή ως «Τρίτη Ιταλία»). Στις νότιες περιοχές (Mezzogiorno) παρατηρείται σχετική υπανάπτυξη του τομέα.

Η διαφοροποίηση στη χωρική κατανομή υπηρεσιών προς παραγωγούς αποδίδεται από τους ερευνητές (Cavola & Martinelli 1995: 224) στην άνιση οικονομική ανάπτυξη των συγκεκριμένων περιοχών αλλά και στη διαφοροποίηση της παραγωγικής τους βάσης. Κατά τους ίδιους, το παλιό βιομηχανικό τρίγωνο διαθέτει μεγάλες σε μέγεθος και καλά οργανωμένες επιχειρήσεις τόσο στο τομέα της βαριάς βιομηχανίας (χάλυβας, χημικά) όσο και στη βιομηχανία αυτοκινήτων, ηλεκτρονικών συσκευών και φαρμακευτικής. Στις περιοχές αυτές, και ιδιαίτερα στο Μιλάνο και το Τορίνο, βρίσκονται τα γραφεία κεντρικής διοίκησης σημαντικών ιταλικών και μη επιχειρήσεων. Το περιβάλλον αυτό θεωρείται το ιδανικό για την ανάπτυξη υπηρεσιών προς παραγωγούς, εκείνων που έχουν στρατηγική σημασία για τη διαχείριση των επιχειρήσεων (υπηρεσίες διαχείρισης, προώθησης προϊόντων, έρευνας, πληροφορικής, ασφάλειας).

Η βορειοανατολική κεντρική Ιταλία διαθέτει διαφορετική παραγωγική δομή, που βασίζεται κυρίως σε μικρές και μεσαίου μεγέθους επιχειρήσεις δραστηριοποιούμενες σε παραδοσιακές μορφές βιομηχανίας (κλωστοϋφαντουργία, επεξεργασία και παραγωγή ειδών διατροφής, παραγωγή υποδημάτων και εσπλιν). Στην περιοχή αυτή αναπτύσσονται υπηρεσίες σχετικές με την παραγωγή (χρηματοδότηση, ασφάλεια, λογιστική, τεχνική υποστήριξη, υπηρεσίες Η/Υ). Αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση της περιφέρειας του Lazio, η οποία, αν και διαθέτει σημαντική βιομηχανική υποδομή, βρίσκεται στην τρίτη θέση στην παρουσία δραστηριοτήτων υπηρεσιών προς παραγωγούς. Το φαινόμενο αποδίδεται στην παρουσία της πρωτεύουσας Ρώμης, που στεγάζει την κεντρική διοίκηση δημοσίων επιχειρήσεων καθώς και πολλών πολυεθνικών. Στην περιοχή γειτνιάζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη υπηρεσίες έρευνας, νομικών συμβούλων και ασφαλείας. Στη νότια Ιταλία (Mezzogiorno) οι λίγες μονάδες καθετοποιημένης παραγωγής εξυπηρετούνται συνήθως μέσω της μητρικής εταιρείας που εδρεύει εκτός της περιοχής, ενώ οι υπόλοιπες μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις δεν είναι ικανές να αποτελέσουν σημαντικό πόλο ζήτησης (Cavola & Martinelli 1995: 225).

Τα συμπεράσματα αυτά επιβεβαιώνονται στην έρευνα των Cavola & Martinelli (1995) από δύο διαφορετικές πηγές στατιστικών στοιχείων. Επιπλέον, προκύπτει ότι την περίοδο 1981-1991 το χάσμα μεταξύ Βορρά-Νότου στην παρουσία υπηρεσιών προς επιχειρήσεις μεγάλωσε (στο ίδιο: 230-232). Παρόμοια είναι τα αποτελέσματα που προκύπτουν από αντίστοιχες έρευνες στο Ηνωμένο Βασίλειο (Daniels 1995) και τη Γαλλία (Moulaert & Gallouj 1995). Στο Ηνωμένο Βασίλειο παρατηρείται διαφοροποίηση Βορρά-Νότου, με τις νότιες αστικές περιοχές και ιδιαίτερα αυτή του Λονδίνου να κυριαρχούν σε παρουσία υπηρεσιών προς παραγωγούς αλλά και σε ρυθμό ανάπτυξης. Στη Γαλλία η ανάπτυξη του κλάδου συγκεντρώνεται στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας και των περιοχών στα νότια της χώρας (Rhône-Alpes, Languedoc-Roussillon).

Η κατανομή των υπηρεσιών προς παραγωγούς στο αστικό δίκτυο

Όπως θα ήταν ίσως αναμενόμενο, τα αστικά κέντρα των περιοχών που παρουσιάζουν συσσώρευση σχετικών δραστηριοτήτων συγκεντρώνουν σχεδόν απ

κλειστικά τις θέσεις εργασίας των κλάδων. Μεταξύ των πόλεων είναι κυρίαρχος ο ρόλος των μεγάλων αστικών κέντρων, και ιδιαίτερα εκείνων που γνωρίζουν συνολικά σημαντική οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο ενθαρρυντικά είναι τα στοιχεία για τις πόλεις που βρίσκονται σε κατώτερες βαθμίδες της ιεραρχίας του αστικού δικτύου.

Οι επιχειρήσεις με έδρα την ευρύτερη περιοχή του Λονδίνου συμμετέχουν με ποσοστό 35% στα συνολικά έσοδα του κλάδου στο Ηνωμένο Βασίλειο. Εκεί βρίσκονται οι σημαντικότερες, από άποψη κύκλου εργασιών και αριθμού εργαζομένων, εταιρείες και ο μεγαλύτερος αριθμός αυτών που εξάγουν υπηρεσίες εκτός της χώρας (Daniels 1995: 129). Στη Γαλλία η κατανομή των δραστηριοτήτων διάθεσης υπηρεσιών στο αστικό δίκτυο ακολουθεί τη δυναμική ανάπτυξης των κέντρων. Το Παρίσι κυριαρχεί με ποσοστό συμμετοχής μεγαλύτερο του 30% σε όλες τις κατηγορίες υπηρεσιών προς παραγωγούς (1991), παρουσιάζοντας μικρή κάμψη κατά τη δεκαετία του 1980 (Moulaert & Gallouj 1995: 144). Ακολουθεί σε δυναμική η Λυόν, δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της χώρας (1.262.342 κάτ.)¹ (στο ίδιο: 147). Οι πρωτεύουσες των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό της απασχόλησης στις υπηρεσίες προς παραγωγούς, με το φαινόμενο να παρουσιάζει μεγαλύτερη ένταση στις χώρες στις οποίες ο τομέας αναπτύχθηκε αργότερα. Σύμφωνα με στοιχεία των Moulaert & Todtling (1995: 264), στη Βιέννη το ποσοστό είναι 46%, στη Στοκχόλμη 40%, ενώ στην Πορτογαλία το 56% της απασχόλησης σε υπηρεσίες προς παραγωγούς είναι συγκεντρωμένο στη Λισαβόνα και ένα 18% στο Πόρτο.²

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και κυρίως τη δεκαετία του 1980, στις ευρωπαϊκές χώρες παρατηρείται σημαντική αύξηση της συμμετοχής περιφερειακών κέντρων στην παροχή υπηρεσιών προς παραγωγούς. Ο μηχανισμός ανάπτυξης των υπηρεσιών προς παραγωγούς στις πόλεις μεσαίου μεγέθους στηρίχθηκε:

- στις στρατηγικές εισχώρησης των επιχειρήσεων στην αγορά με περισσότερα από ένα σημεία παρουσίας·
- στη μεγάλη ζήτηση για αναβάθμιση της υποδομής πληροφορικής και τεχνολογίας των επιχειρήσεων και στις μη μητροπολιτικές περιοχές·
- στο μεγάλο αριθμό νέων επιχειρήσεων που ιδρύθηκαν κυρίως κατά τη δεκαετία του 1980.

Για κάποιες κατηγορίες επιχειρήσεων για τις οποίες η κεντρικότητα δεν αποτελεί σημαντικό παράγοντα χωροθέτησης, η αποκέντρωση αποτέλεσε συνειδητή απόφαση σε μια προσπάθεια μείωσης του κόστους λειτουργίας και αμεσότερης πρόσβασης στις νέες αγορές της περιφέρειας. Οι εθνικές πρωτεύουσες και τα μεγάλα οικονομικά κέντρα έχασαν ένα μέρος του ποσοστού συμμετοχής τους στον κλάδο, διατηρώντας όμως τις πιο εξειδικευμένες και καινοτόμες υπηρεσίες καθώς και τις μεγαλύτερες σε μέγεθος επιχειρήσεις (Moulaert & Todtling 1995: 265).

Το φαινόμενο επιβεβαιώνεται από εμπειρικά στοιχεία σχετικών ερευνών για τα αστικά δίκτυα Γαλλίας, Ηνωμένου Βασιλείου και Ιταλίας. Στο Ηνωμένο Βασίλειο η αποκέντρωση των υπηρεσιών προς παραγωγούς κατευθύνεται σε σημαντικά αστικά κέντρα κυρίως στα ΝΑ της χώρας, αλλά και σε μικρότερες πόλεις οι οποίες δεν διαθέτουν τις οικονομίες κλίμακας που κατά κανόνα έλκουν τις δραστηριότητες αυτές (Daniels 1995). Στη Γαλλία δυναμική ανάπτυξη του τομέα παρατηρείται σε πρωτεύουσες περιφερειών. Η Λιλ (959.433 κάτ.) παρουσιάζει εξειδίκευση σε υπηρεσίες διαχείρισης και πληροφορικής, ενώ το Μπορ-

Κτήρια γραφείων στην ευρύτερη περιοχή του Λονδίνου

1. Στην παρένθεση ο πληθυσμός του πολεοδομικού συγκροτήματος. Πηγή των στοιχείων για Γαλλία (απογραφή 1990) και Ιταλία (απογραφή 1991): United Nations Statistics Division, *Demographic Yearbook*, Cities (<http://www.un.org/Depts/unsd/demog>).

2. Στοιχεία για το 1981.

ντό και η Τουλούζη (650.311 κάτ.) εξειδικεύονται στην παροχή υπηρεσιών τεχνολογίας, σε υποστήριξη της αεροναυπηγικής βιομηχανίας της περιοχής. Ανάσά τους βρίσκονται και κέντρα που μπορούν να χαρακτηριστούν πόλεις μεσαίου μεγέθους, όπως η Γκρενόμπλ (404.837 κάτ.), που εξειδικεύεται σε υπηρεσίες πληροφορικής, και το Στρασβούργο (388.466 κάτ.), που έχει αναπτύξει υπηρεσίες τεχνικής υποστήριξης εξυπηρετώντας την τοπική βιομηχανία χημικών και ηλεκτρομηχανολογικού εξοπλισμού (Moulaert & Gallouj 1995: 145-146).

Στην Ιταλία παρατηρείται σχετική διαφοροποίηση του μηχανισμού ανάπτυξης ανά περιφέρεια. Κυρίαρχη είναι η θέση των πόλεων Μιλάνου, Τορίνο και Ρώμης στις περιφέρειές τους. Αντίθετα, στη ΒΑ κεντρική Ιταλία το μοτίβο ανάπτυξης είναι πολυκεντρικό, με πόλεις μεσαίου μεγέθους να παρουσιάζουν αξιόλογη παρουσία στον κλάδο διατηρώντας ποσοστά μεγαλύτερα από της πρωτεύουσας της περιφέρειάς τους. Ανάμεσά τους βρίσκονται η Βερόνα (252.689 κάτ.)³, το Τρεβίζο (101.340 κάτ.), η Βιτσέντσα (107.076 κάτ.), η Μοντενα (176.148 κάτ.), η Πάρμα (168.905 κάτ.), το Φορλί (109.228 κάτ.) (Cavola & Martinelli 1995: 228).

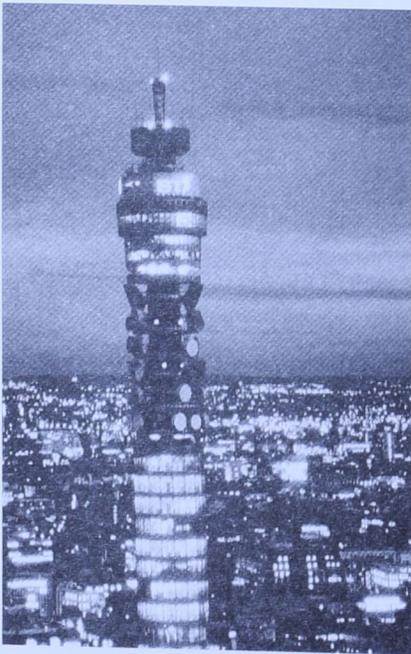
3. Βλ. σημ. 1.

Κριτήρια χωροθέτησης των επιχειρήσεων και τάσεις εξέλιξης

Δεν είναι δυνατό να αναγνωριστούν συνολικά κοινά κριτήρια χωροθέτησης για όλες τις επιχειρήσεις παροχής υπηρεσιών προς παραγωγούς, καθώς η φύση που διαφέρει κυρίως ως προς την ανάγκη άμεσης επαφής με την αγορά. Όπως προκύπτει από σχετικές μελέτες (Coffey & Bailly 1996, Daniels 1995, Moulaert & Gallouj 1995, Cavola & Martinelli 1995), οι υπηρεσίες προς παραγωγούς συγκεντρώνονται κυρίως σε παραδοσιακά βιομηχανικά κέντρα ή σε πόλεις που παρουσιάζουν σημαντική οικονομική δραστηριότητα και αποτελούν κέντρα ανάπτυξης. Κατά τον Daniels (1995: 135), η ανάπτυξη του κλάδου σε περιφερειακά κέντρα του Ηνωμένου Βασιλείου σχετίζεται άμεσα με τη δυνατότητα επικοινωνίας τους με το Λονδίνο. Ο ίδιος αποδίδει το φαινόμενο σε δύο λόγους: τη συνολική οικονομική δραστηριότητα της περιοχής, όπου στεγάζονται γραφεία κεντρικής διοίκησης επιχειρήσεων σημαντικών σε παγκόσμιο επίπεδο, και τη πλεονεκτική θέση της περιοχής στα δίκτυα τηλεπικοινωνιών και μεταφορών που εξασφαλίζουν πρόσβαση σε πηγές πληροφοριών και σε αγορές εκτός χώρου.

Σε πολλές περιπτώσεις η τάση εξειδίκευσης των παραγωγικών υπηρεσιών ακολουθεί τη δομή της τοπικής οικονομίας και σχετίζεται άμεσα με τις ανάγκες των τοπικών παραγωγικών δραστηριοτήτων. Σταδιακά η παροχή παραγωγικών υπηρεσιών εξαρτάται όλο και λιγότερο από τη ζήτηση των βιομηχανικών επιχειρήσεων, καθώς μεγαλώνει το εύρος της αγοράς του συνολικού τογενούς τομέα. Το γεγονός αυτό αυξάνει τη δυνατότητα κινητικότητας των επιχειρήσεων του κλάδου, καθώς οι υπηρεσίες υποστήριξης της βιομηχανικής παραγωγής ανήκουν σε εκείνες για την παροχή των οποίων απαιτείται άμεση επαφή με τον πελάτη. Επιπλέον, η βελτίωση των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ) και η δυνατότητα δικτύωσης των επιχειρήσεων επιτρέπουν την παραγωγή και διάθεση υπηρεσιών από και προς σχετικά απομονωμένες γεωγραφικά περιοχές.

Υπόθεση που διατυπώνεται από τους Moulaert & Todtling (1995: 274) αναφέρει ότι οι υπηρεσίες εκείνες οι οποίες έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν και να εκμεταλλευτούν οικονομίες κλίμακας θα παραμείνουν χωρο-

Το Λονδίνο βρίσκεται σε πλεονεκτική θέση στα δίκτυα τηλεπικοινωνιών. Στην εικόνα ο πύργος της BT

συγκεντρωμένες. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν η λογιστική, η πληροφορική και η παροχή υπηρεσιών διαχείρισης για μεγάλες επιχειρήσεις. Υπάρχουν κατηγορίες υπηρεσιών για τις οποίες δεν προκύπτει συγκριτικό πλεονέκτημα από τη χωρική τους συγκέντρωση. Οι εθνικές πρωτεύουσες και σημαντικά οικονομικά κέντρα δεν αναμένεται να χάσουν την πρωτοκαθεδρία της παρουσίας τους στον κλάδο, αλλά δίνεται η δυνατότητα σε πόλεις που βρίσκονται χαμηλότερα στην αστική ιεραρχία να διεκδικήσουν μερίδιο στην αγορά.

Ο νέος τριτογενής τομέας της ελληνικής οικονομίας

Στην Ελλάδα η διεύρυνση της απασχόλησης στις υπηρεσίες παρατηρείται από το τέλος της δεκαετίας του 1970 και περίπου δύο δεκαετίες αργότερα συναντάται σε όλες τις κατηγορίες της αστικής ιεραρχίας. Ο τομέας συνολικά ακολουθεί τους διεθνείς ρυθμούς, παρουσιάζεται όμως δυσπροσάρμοστος και επιλεκτικά αναπτυσσόμενος (Tsoulouvis 1998, ΕΜΠ 1998).

Η συμμετοχή συνολικά του τριτογενούς τομέα στο ΑΕΠ ήταν το 1991 55,03%, ενώ το 1994 έφτασε το 59,14%. Η ανάπτυξη αυτή ήταν αποτέλεσμα της συνολικής αναδόμησης και βελτίωσης των δεικτών της εθνικής οικονομίας, της συμβολής νομοθετημάτων που σχετίζονται με τη δημόσια διοίκηση και τη φορολογία καθώς και σχετικών οδηγιών και προγραμμάτων της Ε.Ε. (Delladetsimas & Kotsambopoulos 2001).

Σύμφωνα με την έρευνα των Delladetsimas & Kotsambopoulos (2001), οι τριτογενείς δραστηριότητες στην Ελλάδα, σε αντίθεση με το μηχανισμό ανάπτυξης στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, ακολούθησαν αυτόνομη πορεία χωρίς να συνδεθούν με την ανάπτυξη δραστηριοτήτων όπως η μεταποίηση. Ο τομέας κυριαρχείται από τις υπηρεσίες του δημοσίου και το λιανικό εμπόριο, κάτι που μειώνει σημαντικά τη συνολική παραγωγικότητά του. Την περίοδο 1981-1991 η συνολική αύξηση της παραγωγικότητας στην Ελλάδα ήταν 1,35%, με τον τριτογενή τομέα να παρουσιάζει δείκτη 0,98% έναντι 4,09% για τον πρωτογενή και 2,35% για τον δευτερογενή (στο ίδιο). Το συμπέρασμα επιβεβαιώνεται και σε έρευνα των Πετράκου & Σαράτη (1997) για την ίδια περίοδο. Η ισχυρή παρουσία τριτογενών δραστηριοτήτων κατά το 1981 δεν εξασφάλισε ταχύτερη ανάπτυξη για τις τοπικές οικονομίες. Το αποτέλεσμα αυτό δεν συμβαδίζει με τις διεθνώς παρατηρούμενες τάσεις, γεγονός που αποδόθηκε από τους ερευνητές στη σύνθεση του τριτογενούς τομέα στην Ελλάδα.

Από τον τομέα των υπηρεσιών ιδιαίτερου αναπτυξιακού δυναμικού θεωρούνται οι δραστηριότητες του «νέου τριτογενούς»,⁴ όπου περιλαμβάνονται οι Υπηρεσίες Έντασης Γνώσης⁵ (ΥΕΓ), οι οποίες αποτελούν τις βασικότερες των υπηρεσιών προς παραγωγούς. Το ποσοστό των εργαζομένων στις δραστηριότητες αυτές ήταν μόλις 5,3% το 1991,⁶ ως αποτέλεσμα της έλλειψης εγχώριας δυναμικής αγοράς. Στον ευρωπαϊκό χώρο καταναλώνονται κυρίως από βιομηχανικές και εταιρείες χονδρικού εμπορίου και εξαγωγών, δραστηριότητες με ασθενή παρουσία στην Ελλάδα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και σχετική έρευνα της εταιρείας Datamonitor⁷ σχετική με το μέγεθος και τη συμβολή στην οικονομία ενός εκ των κλάδων ΥΕΓ, της βιομηχανίας σχεδιασμού λογισμικού. Στις χώρες της έρευνας συνολικά καταμετρήθηκαν 220.000 απασχολούμενοι στη βιομηχανία σχεδιασμού λογισμικού, με εκτίμηση να φτάσουν τους 320.000 το 2003 (αύξηση 45%). Σημαντική

4. Συναντάται και με τον όρο «τεταρτογενής».

5. Knowledge-intensive services (τραπεζικές και νέες χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, ασφάλειες, υπηρεσίες συμβούλων επιχειρήσεων και υπηρεσίες που σχετίζονται με εφαρμογή Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών).

6. Το αντίστοιχο ποσοστό για την Πορτογαλία ήταν 6,5% (Tsoulouvis 1998).

7. Η έρευνα διεξήχθη σε 16 ευρωπαϊκές χώρες και τα αποτελέσματα παρουσιάστηκαν τον Σεπτέμβριο του 2000 (www.Datamonitor.com).

είναι η συνεισφορά του κλάδου στην ανάπτυξη και τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό των τοπικών επιχειρήσεων, κυρίως των μικρομεσαίων, καθώς και η έμμεση συμβολή στην απασχόληση. Υπολογίζεται ότι για κάθε εργαζόμενο στο τομέα δημιουργούνται τέσσερις επιπλέον θέσεις εργασίας σε κλάδους όπως παραγωγή, η εμπορία και η υποστήριξη των «πακέτων» λογισμικού. Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, στην Ελλάδα απασχολούνταν στον κλάδο 600 εργαζόμενοι το 1999, με προοπτική να φτάσουν τους 900 το 2003. Ο αριθμός θεωρείται χαμηλός, με κύριους λόγους της μη ανάπτυξης του κλάδου το κόστος ίδρυσης και λειτουργίας επιχειρήσεων, την έλλειψη κινήτρων, το μη ευνοϊκό φορολογικό καθεστώς και την καθυστέρηση στη βελτίωση των τηλεπικοινωνιακών υποδομών.

Η παροχή υπηρεσιών προς επιχειρήσεις αναμένεται να αυξηθεί ως αποτέλεσμα αύξησης της ζήτησης. Μέσα στη δεκαετία του 1990 παρατηρήθηκε μεγέθυνση της αγοράς από την πλευρά τόσο της μεταποιητικής βιομηχανίας όσο και της τογενών δραστηριοτήτων όπως οι επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου και οι τράπεζες. Η ζήτηση αφορά υπηρεσίες διαχείρισης, προγραμματισμό ανάπτυξης, προώθηση προϊόντων. Σημαντική είναι η αγορά που αναδύεται στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, όπου πολλές ελληνικές επιχειρήσεις προχώρησαν σε επενδύσεις κατά τη δεκαετία του 1990. Αρνητικούς παράγοντες στην ανάπτυξη του τομέα αποτελούν η έλλειψη ουσιαστικής κρατικής πολιτικής καθώς και ιδιαιτερότητες στη δομή των ελληνικών επιχειρήσεων σε ό,τι αφορά τον προγραμματισμό και τη λειτουργία τους (Delladetsimas & Kotsambopoulos 2001).

Η κυριαρχία της πρωτεύουσας στην κατανομή των δραστηριοτήτων

Η ανάπτυξη δραστηριοτήτων του τριτογενούς τομέα και κυρίως των υπηρεσιών προς παραγωγούς παρουσιάζεται άνισα χωρικά κατανομημένη. Συγκεντρώνονται κατά κανόνα στα μεγάλα αστικά κέντρα, από όπου εξυπηρετούνται οι αγροτικές της υπόλοιπης χώρας. Το γεγονός αυτό οφείλεται κυρίως στην επάρκεια των αστικών κέντρα λειτουργικών συνθηκών, στις οποίες περιλαμβάνονται οι οικονομίες κλίμακας, η ύπαρξη εξειδικευμένου, υψηλής παραγωγικότητας προσωπικού, η ύπαρξη βοηθητικών υπηρεσιών, πανεπιστημίων και άλλων ιδρυμάτων προώθησης της καινοτομίας, η φυσική εγγύτητα στα κέντρα αποφάσεων και στις πηγές χρηματοδότησης. Στα μεγάλα αστικά κέντρα και κυρίως στην Αθήνα εδρεύουν σημαντικοί διεθνείς οργανισμοί, μεγάλα ερευνητικά κέντρα και πανεπιστήμια, κεντρικά γραφεία πολυεθνικών αλλά και ελληνικών επιχειρήσεων (Delladetsimas & Kotsambopoulos 2001, ΕΜΠ 1998).

Η Αθήνα συγκεντρώνει τα κεντρικά γραφεία των σημαντικότερων επιχειρήσεων και τη συντριπτική πλειοψηφία της απασχόλησης σε κλάδους παραγωγικών υπηρεσιών. Πιο συγκεκριμένα, στην περιφέρεια της πρωτεύουσας συγκεντρώνεται το 85% της απασχόλησης και το 98% των εσόδων του ασφαλιστικού κλάδου, το 90% της απασχόλησης και το 98% των εσόδων της διαφήμισης, το 85% της απασχόλησης και των εσόδων των υπηρεσιών που σχετίζονται με Η/Υ.⁸ Αν στο τελευταίο ποσοστό προσθέσουμε το 10,5% που αντιστοιχεί στις δραστηριότητες της Θεσσαλονίκης,⁹ γίνεται αντιληπτό ότι μένει ένα ελάχιστο 4,5% της αγοράς το οποίο κατανέμεται στα υπόλοιπα αστικά κέντρα (Delladetsimas & Kotsambopoulos 2001). Η Αθήνα στεγάζει επίσης το 85% των 90% των επιχειρήσεων των κλάδων της πληροφορικής συνολικά¹⁰ και των τηλε

8. Χρησιμοποιούνται στοιχεία της ICAP HELLAS για το 1995.

9. Απασχόληση και έσοδα.

10. Συναρμολόγηση, εμπορία Η/Υ (hardware, H/W), παραγωγή λογισμικού (software, S/W), παροχή υπηρεσιών αντιμετώπισης βλαβών (services), παροχή συμβουλών.

πικιώνων.¹¹ Οι τομείς αυτοί κατάφεραν να απορροφήσουν μεγάλο ποσοστό της μείωσης της απασχόλησης στη μεταποίηση. Στην Αττική την περίοδο 1988-1994 το ποσοστό των κλάδων βιομηχανίας-βιοτεχνίας στην απασχόληση περιορίστηκε από 26,1% σε 19,5%, ενώ η συνολική απασχόληση στην περιοχή παρουσίασε αύξηση (Βαΐου κ.ά. 1999).

Η συνολική ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα στις μητροπολιτικές περιοχές (Αθήνα, Θεσσαλονίκη) δίνει διεξόδους συμβατές με το παραγωγικό μοντέλο των ανεπτυγμένων ευρωπαϊκών μητροπόλεων (Πετράκος & Σαράτσης 1997). Η Αθήνα και δευτερευόντως η Θεσσαλονίκη φαίνεται να διαθέτουν την επαρκή κλίμακα για να αναλάβουν ουσιαστικό διεθνή ρόλο και να αναπτύξουν τις δραστηριότητες εκείνες που θα τον στηρίξουν (τριτογενής τομέας, εξειδικευμένες χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες κ.λπ.).

Όπως επισημαίνεται σε μελέτη του ΕΜΠ (1998), η παρουσία εστιών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τις νέες τεχνολογίες στα μεγάλα αστικά κέντρα δεν είναι προς το παρόν ικανή να συμβάλει σημαντικά στην τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη. Σχετική έρευνα (Delladetsimas & Moulaert 1998) που αφορούσε σε μικρότερα αστικά κέντρα (Λέσβος, Χίος) διαπιστώνει μια αξιόλογη δυναμική στην αγορά υπηρεσιών. Ωστόσο υποδεικνύονται ως αρνητικοί παράγοντες ανάπτυξης εταιρειών παροχής υπηρεσιών στην περιφέρεια το σχετικά μικρό μέγεθος της υπάρχουσας αγοράς σε συνδυασμό με τον ανταγωνισμό που αναπτύσσεται, αλλά και η εισχώρηση στην τοπική αγορά επιχειρήσεων κυρίως της Αθήνας. Πρόκειται για μεγάλες εταιρείες που έχουν τη δυνατότητα να αντεπεξέλθουν στο κόστος κάλυψης της απόστασης με τις υπάρχουσες τιμές και καταλαμβάνουν σημαντικό μερίδιο στην τοπική αγορά.

Οι πόλεις μεσαίου μεγέθους στο ελληνικό αστικό δίκτυο

Στη βιβλιογραφία δεν υπάρχει ομοφωνία ως προς τον τρόπο προσδιορισμού των πόλεων μεσαίου μεγέθους (ΠΟΜΕΜ), που άλλωστε είναι συνάρτηση του πεδίου αναφοράς, των ιδιαιτεροτήτων που αυτό παρουσιάζει, όπως και της χρήσης του αποτελέσματος της κατηγοριοποίησης. Τα κριτήρια που χρησιμοποιούνται είναι πληθυσμιακά και λειτουργικά. Τα πληθυσμιακά μεγέθη που αναφέρονται σε σχετικές έρευνες ποικίλλουν τόσο σχετικά με τον διεθνή και ευρωπαϊκό χώρο (Bellet 2000, EF 1997, Henderson 1997, Lavergne & Mollet 1991, Scargill 1983) όσο και με τον ελληνικό (Πετράκος & Οικονόμου 1999, Αυγερινού 1996, Τσουγιόπουλος 1984, ΥΧΟΠ 1983). Ο συνυπολογισμός της λειτουργικής διάστασης της πόλης στις κατηγοριοποιήσεις που αφορούν στο οικιστικό δίκτυο έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές (Mega 2000, 1997, Salom 2000, EF 1997, Sallez & Verot 1991), με άμεσο αποτέλεσμα τη συχνή διάκριση στη βιβλιογραφία μεταξύ πόλεων μεσαίου μεγέθους (medium-sized cities) και μεσαίων πόλεων (intermediate cities). Ο όρος «πόλη μεσαίου μεγέθους» σχετίζεται περισσότερο με το πληθυσμιακό μέγεθός της και τη διαφοροποιεί σε σχέση με τα μικρά ή μεγάλα πληθυσμιακά κέντρα. Ο όρος «μεσαία» εκφράζει τα λειτουργικά χαρακτηριστικά μιας πόλης. Τη διακρίνει σε σχέση με τα αστικά κέντρα που διαθέτουν περισσότερες κεντρικές λειτουργίες και εξυπηρετούν μεγαλύτερη ενδοχώρα, και με τις πόλεις εκείνες που διαθέτουν μόνο λειτουργίες τοπικού επιπέδου.

Για τις ανάγκες της προκειμένης έρευνας επιλέχθηκαν ως αντικείμενο οι πόλεις μεσαίου πληθυσμιακού μεγέθους, και συγκεκριμένα εκείνες με πάνω α-

11. Κατασκευές, εφαρμογές, συντήρηση.

12. Εκτός των μητροπολιτικών κέντρων Αθήνας και Θεσσαλονίκης (Απογραφή 2001).

Πίνακας 1.
Πληθυσμός των επιλεγμένων πόλεων
μεσαίων μεγέθους
(1991-2001)

Πόλεις	Πληθυσμός	
	1991	2001
Πάτρα	155.697	164.534
Ηράκλειο	120.563	137.766
Λάρισα	114.334	124.376
Βόλος	106.210	114.290

Πηγή: ΕΣΥΕ.¹³

13. Προσωρινά στοιχεία για τους κατοικιστικούς δήμους εκτός της περίπτωσης του Βόλου, όπου περιλαμβάνεται ο Δήμος Νέας Ιονίας (πληθυσμός 31.916), καθώς θεωρείται αναπόσπαστο τμήμα της λειτουργικής του περιφέρειας. Ο πληθυσμός του 1991 που παρουσιάζεται στον Πίν. 1 αντιστοιχεί στα όρια που ισχύουν από το 1997 (N. 2539) για τους κατοικιστικούς δήμους, έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα σύγκρισης.

14. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

15. Για παράδειγμα, στην πόλη Σιένα ο δημόσιος τομέας καλύπτει το 44% της συνολικής απασχόλησης.

16. Σιένα (τραατεζικές υπηρεσίες), Φράμπουργκ (υπηρεσίες προς επιχειρήσεις βιοτεχνολογίας και φαρμακευτικής).

Πίνακας 2.
Κατανομή επιχειρήσεων
πληροφορικής στις ελληνικές πόλεις
(2001)

	ΣΕΠΕ	RAM
Αττική	373	732
Θεσσαλονίκη	8	72
ΠΟΜΕΜ	10	20
Άλλού	14	16
Σύνολο	405	840

Πηγή: ΣΕΠΕ, RAM, ίδια έρευνα.

17. Παραχωρήθηκε από τη γραμματεία του ΣΕΠΕ (www.sepe.gr). Τα μέλη του συνδέσμου ξεπερνούν τα 400 (Δεκέμβριος 2001). Μειονέκτημα για την πηγή αυτή αποτελεί το γεγονός ότι δύναται να περιλαμβάνει οποιοδήποτε επίχειρηση η οποία δραστηριοποιείται στον τομέα, χωρίς επιπλέον κριτήρια επιλογής ή κάποια κατηγοριοποίηση.

18. Μηνιαίο περιοδικό για την πληροφορική, έκδοση του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη Α.Ε. (www.in.gr/ram). Ο κατάλογος περιλαμβάνει κατασκευαστές Η/Υ και περιφερειακών, αντιπροσώπους, εξουσιοδοτημένους μεταπωλητές και εταιρείες παραγωγής λογισμικού με έδρα στην Ελλάδα. Είναι καταγεγραμμένες σε αυτόν συνολικά 840 επιχειρήσεις (Αύγουστος 2001).

πό 100.000 κατοίκους.¹² Πρόκειται για τις πόλεις Πάτρα, Ηράκλειο, Λάρισα και Βόλο (Πίν. 1).

Παρουσία τριτογενών δραστηριοτήτων στις ΠΟΜΕΜ

Οι ΠΟΜΕΜ παραδοσιακά διατηρούν τη λειτουργία της παροχής διοικητικών και άλλων βασικών υπηρεσιών στην ενδοχώρα τους (Hall 2000), συγκεντρώνοντας και το περισσότερο εκπαιδευμένο εργατικό δυναμικό της περιοχής. Οι υπηρεσίες καλύπτουν συνήθως το μεγαλύτερο ποσοστό απασχόλησης (ΕF¹⁴ 1997). Το είδος των υπηρεσιών που κυριαρχούν σε κάθε πόλη ποικίλλει. Όπως αποδεικνύουν έρευνες σε ευρωπαϊκό επίπεδο (UIA 1999, ΕF 1997), το ποσοστό συμμετοχής του κλάδου των δημοσίων υπηρεσιών στην απασχόληση και το ΑΕΠ είναι συνήθως υψηλό.¹⁵ Οι υπηρεσίες προς επιχειρήσεις που διαθέτουν οι ΠΟΜΕΜ συνήθως καλύπτουν τις εσωτερικές ανάγκες, με εξαιρέσεις πόλεων που παρουσιάζουν έντονη εξειδίκευση που συνοδεύεται από εξαγωγή υπηρεσιών.¹⁶

Η έρευνα περιορίζεται στον αριθμό των επιχειρήσεων καθώς, όπως έγινε ήδη φανερό από τα στοιχεία που έχουν παρουσιαστεί, τα μεγέθη απασχόλησης στον κλάδο των υπηρεσιών προς επιχειρήσεις στις πόλεις εκτός μητροπολιτικών περιοχών του ελληνικού δικτύου είναι μικρά. Το τμήμα αυτό της έρευνας επιχειρεί να σκιαγραφήσει τους διαφαινόμενους περιφερειακούς πυρήνες ανάπτυξης σε επιλεγμένες κατηγορίες των παραγωγικών υπηρεσιών και τις ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει η λειτουργία των επιχειρήσεων αυτών στην περιφέρεια, και να συσχετίσει τα πορίσματα με τις τάσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Επιχειρήσεις πληροφορικής

Ο κλάδος των επιχειρήσεων πληροφορικής αποτελεί βασική συνιστώσα λειτουργίας της νέας οικονομίας. Πρόκειται για τον ακρογωνιαίο λίθο των εφαρμογών ΤΠΕ. Η αξιοποίηση των τεχνολογιών που σχετίζονται με την πληροφορική και την επικοινωνία δύναται να συμβάλει αποφασιστικά στην οικονομική ανάπτυξη μέσα από μηχανισμούς παρέμβασης σε διαφορετικά επίπεδα του οικονομικού περιβάλλοντος. Ο κλάδος των ΤΠΕ (όπως και στο σύνολό τους οι τεχνολογικές εφαρμογές) παρέχει δυνατότητες βελτίωσης στην οργάνωση και διαχείριση των επιχειρήσεων μειώνοντας σημαντικά το κόστος λειτουργίας τους. Μακροσκοπικά, μέσω της αύξησης των εισροών κεφαλαίου στην παραγωγική διαδικασία και την υψηλή παραγωγικότητα που τον διακρίνει, συμβάλλει στην ανάπτυξη συνολικά της οικονομίας και παράλληλα στη διεύρυνση των δυνατοτήτων ανάπτυξης οικονομικών κλίμακας (Ασπρογέρακας 2002).

Η συλλογή πληροφοριών και στατιστικών δεδομένων για τις επιχειρήσεις πληροφορικής κρίνεται προβληματική λόγω της σχετικά νεαρής ηλικίας του κλάδου. Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε η λίστα μελών του Συνδέσμου Επιχειρήσεων Πληροφορικής Ελλάδας,¹⁷ που αποτελεί το επίσημο συλλογικό όργανο του κλάδου, καθώς και σχετικός κατάλογος του περιοδικού πληροφορικής RAM.¹⁸ Στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι επιχειρήσεις είναι συγκεντρωμένες στην Αττική (ΣΕΠΕ: 92%, RAM: 87%). Τα ποσοστά για τη Θεσσαλονίκη και το σύνολο των ΠΟΜΕΜ φτάνουν το 9% και 2,7% αντίστοιχα (πηγή: RAM).

Αξιόλογος είναι ο αριθμός των επιχειρήσεων πληροφορικής μόνο σε Πάτρα και Ηράκλειο ενώ Λάρισα και Βόλος αποτελούν εν δυνάμει συνολικά πό-

λο συγκέντρωσης (Πίν. 3). Σε μικρότερα αστικά κέντρα εδρεύει συνολικά το 2-4% των επιχειρήσεων ανάλογα με την πηγή.

Διαφημιστικές εταιρείες

Ο κλάδος της διαφήμισης ανήκει στις αναπτυσσόμενες υπηρεσίες και επηρεάζεται έντονα από τη συνολική οικονομική μεγέθυνση, καθώς αποτελεί ενδιάμεση εισροή για τις επιχειρήσεις τόσο του δευτερογενούς όσο και του τριτογενούς τομέα. Ανήκει στις ευνοούμενες υπηρεσίες της νέας οικονομίας.

Η πρόσφατη εξέλιξη της απασχόλησης στον κλάδο φανερώνει ενδυνάμωσή του αλλά και έντονη συγκέντρωσή του στην Αθήνα και λιγότερο στη Θεσσαλονίκη. Σε μια προσπάθεια αποτύπωσης της χωρικής κατανομής των δραστηριοτήτων διαφήμισης χρησιμοποιήθηκαν στοιχεία της Ένωσης Εταιρειών Διαφήμισης και Επικοινωνίας (ΕΔΕΕ) καθώς και της ICAP HELLAS. Η επεξεργασία τους επιβεβαίωσε την ανομοιομορφία στη χωροθέτηση των δραστηριοτήτων του κλάδου. Από τις 51 εταιρείες μέλη της ΕΔΕΕ καμία δεν εδρεύει σε κέντρο της περιφέρειας.¹⁹ Η έντονη ανάγκη χωρικής συσταδοποίησης αντικατοπτρίζεται στο γεγονός ότι 25 από αυτές (ποσοστό 49%) εδρεύουν στην περιοχή του Δήμου Αμαρουσίου.

Καθώς τα στοιχεία της ΕΔΕΕ δεν ήταν δυνατό να προσφέρουν πληροφορίες για την παρουσία του κλάδου στο υπόλοιπο αστικό δίκτυο, εξετάστηκαν στοιχεία της ICAP.²⁰ Ως συμπέρασμα, και με δεδομένο τον περιορισμένο αριθμό των επιχειρήσεων, τα μεγέθη συμμετοχής στην οικονομία της πόλης για τον κλάδο είναι φανερό ότι κυμαίνονται σε χαμηλά επίπεδα. Η παρουσία των εταιρειών αυτών αποκτά σημασία μόνο ως προς τη διαθεσιμότητα των συγκεκριμένων υπηρεσιών προς τις τοπικές επιχειρήσεις.

Στη Θεσσαλονίκη συναντώνται 27 επιχειρήσεις με δραστηριότητα στον κλάδο της διαφήμισης. Από τις υπόλοιπες πόλεις οι περισσότερες επιχειρήσεις καταμετρούνται στη Λάρισα (15). Την αμέσως μικρότερη αριθμητική συγκέντρωση παρουσιάζει το Ηράκλειο με 13 παρουσίες και ακολουθούν η Πάτρα με 6 και ο Βόλος με 4. Από τις μικρότερες πόλεις του αστικού δικτύου ο κλάδος έχει αξιόλογη παρουσία μόνο στο δεύτερο μεγάλο κέντρο της Κρήτης, τα Χανιά (7).

Εξετάζοντας το σύνολο των δραστηριοτήτων των συγκεκριμένων επιχειρήσεων, γίνεται φανερό ότι η διαφήμιση αποτελεί δευτερεύουσα ενασχόληση στις περισσότερες από αυτές.²¹ Ανεξάρτητα από τον αριθμό των επιχειρήσεων ανά πόλη και σύμφωνα με τις συνολικές τους δραστηριότητες, η πιο δυναμική παρουσία στον κλάδο συναντάται στα αστικά κέντρα της Κρήτης (Ηράκλειο, Χανιά) και δευτερευόντως σε Λάρισα και Πάτρα. Ο κλάδος σε Ηράκλειο και Χανιά πιθανό να ευνοείται από την παρουσία μεγάλου αριθμού τουριστικών επιχειρήσεων.

Σύμβουλοι επιχειρήσεων

Η συγκεκριμένη έρευνα αφορά στις εταιρείες συμβούλων επιχειρήσεων καθώς και συμβούλων πληροφορικής. Στηρίχθηκε σε στοιχεία του Συνδέσμου Εταιρειών Συμβούλων Μάνατζμεντ Ελλάδας (ΣΕΣΜΑ)²² και της εταιρείας ICAP.²³ Έγινε καταμέτρηση των επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στις δύο κατηγορίες και αναλυτική καταγραφή των υπηρεσιών που παρέχουν.

Τα στοιχεία του ΣΕΣΜΑ φανερώνουν έντονη συγκέντρωση των επιχειρήσεων στην περιοχή της πρωτεύουσας (ποσοστό 88,2%), αλλά δεν ήταν δυνατό

Πίνακας 3.
Επιχειρήσεις πληροφορικής
(2001)

	ΣΕΠΕ	RAM
Πάτρα	7	9
Ηράκλειο	3	6
Βόλος	0	2
Λάρισα	1	3

Πηγή: ΣΕΠΕ, RAM, ίδια επεξεργασία.

19. Σεπτέμβριος 2001.

20. Χρησιμοποιήθηκαν οι Οδηγοί Επιχειρήσεων της ICAP για τη Θεσσαλονίκη (2002), την Κρήτη (2002, β' έκδ.), Δυτική Ελλάδα (2001, γ' έκδ.), Θεσσαλία (2001, γ' έκδ.). Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. www.icap.gr. Τα στοιχεία είναι τα πιο πρόσφατα της εταιρείας ως τον Ιανουάριο του 2002. Η ICAP καταγράφει τις επιχειρήσεις οι οποίες δηλώνουν δραστηριοποίηση στο χώρο της διαφήμισης, χωρίς αυτή να είναι απαραίτητα η μόνη ή η βασική δραστηριότητά τους.

21. Πολλές από τις επιχειρήσεις που καταγράφονται ως «διαφημιστικές» έχουν ως βασική δραστηριότητα τις γραφικές τέχνες ή την έκδοση βιβλίων. Άλλες σχετικά συμβατές δραστηριότητες είναι η οργάνωση, προώθηση πωλήσεων (σε Πάτρα, Λάρισα, Ηράκλειο), έρευνα αγοράς (Ηράκλειο), οργάνωση εκθέσεων και συνεδρίων (Ηράκλειο, Λάρισα), τηλεπικοινωνίες και διαδικτυακές υπηρεσίες (Ηράκλειο, Λάρισα, Πάτρα). Το φαινόμενο της πολλαπλής απασχόλησης είναι ιδιαίτερα έντονο στην περίπτωση της Λάρισας, όπου παρατηρείται η ύπαρξη των περισσότερων ασήματων δραστηριοτήτων, όπως εμπόριο αθλητικών ειδών, εμπόριο ενδυμάτων, αερολιμένες. Το γεγονός αυτό ίσως εξηγεί και τον φαινομενικά μεγάλο αριθμό των επιχειρήσεων.

22. Η σχετική λίστα παραχωρήθηκε από τη γραμματεία της ΣΕΣΜΑ (Μάιος 2002). Πρόκειται για μη κερδοσκοπικό, επιστημονικό σωματείο που ιδρύθηκε το 1992 από τις μεγαλύτερες εταιρείες συμβούλων επιχειρήσεων. Μέλη του σωματείου μπορούν να είναι νομικά πρόσωπα που δραστηριοποιούνται σε συγκεκριμένους τομείς παροχής συμβουλευτικών υπηρεσιών διοίκησης και καλύπτουν συγκεκριμένα κριτήρια (για περισσότερες πληροφορίες, βλ. www.sesma.gr).

23. Βλ. σημ. 20.

Πίνακας 4.
Διαφημιστικές εταιρείες

Θεσσαλονίκη	27
Πάτρα	6
Ηράκλειο	13
Βόλος	4
Λάρισα	15

Πηγή: ICAP.

24. Από τις 51 εταιρείες-μέλη του ΣΕ-ΣΜΑ οι 45 εδρεύουν στην περιοχή της πρωτεύουσας, οι 5 (9,8%) στη Θεσσαλονίκη και μόλις μία εκτός μητροπολιτικών κέντρων, και συγκεκριμένα στη Χαλκίδα.

25. Υπηρεσίες αξιολόγησης πιστωτικού κινδύνου και επιχειρηματικής πληροφόρησης, έκδοση οικονομικών και εμπορικών οδηγιών, σύμβουλοι διαχείρισης και αξιολόγησης προγραμμάτων και έργων, τεχνικοί σύμβουλοι, σύμβουλοι εκσυγχρονισμού δημοσίου τομέα και ΔΕΚΟ, οικονομικές και κλαδικές μελέτες, μελέτες αναπτυξιακών επενδύσεων και επιδοτούμενων προγραμμάτων, διαχείριση αναπτυξιακών προγραμμάτων, οργανωτικές μελέτες, μελέτες αγοράς, έρευνες αγοράς καταναλωτικών προϊόντων και υπηρεσιών, πολιτικές και κοινωνικές δημοσκοπήσεις, εκπαίδευση και ανάπτυξη ανθρώπινου δυναμικού, επιλογή προσωπικού, έρευνες αποδοχών, διαχείριση μισθοδοσίας, υπηρεσίες direct mail, διατήρηση και παροχή εμπορικών και οικονομικών πληροφοριών, παραγωγή, επιμέλεια και εκτύπωση διαφημιστικών εντύπων και ειδικών εκδόσεων.

26. Οι δραστηριότητες των εταιρειών συνολικά είναι: σύμβουλοι πληροφορικής, μελέτη και εγκατάσταση συστημάτων πληροφορικής. Κάποιες από αυτές ασχολούνται και με εμπορικές δραστηριότητες, όπως εμπόριο Η/Υ, ανάπτυξη, εμπόριο και υποστήριξη λογισμικού, παροχή υπηρεσιών Internet.

να καταδείξουν συγκριτικά μεγέθη εκτιμήσεις για τη δραστηριοποίηση εταιρειών του χώρου στην περιφέρεια.²⁴

Τα αποτελέσματα της διερεύνησης των στοιχείων της ICAP συνοψίζονται στον Πίν. 5. Μετά τη Θεσσαλονίκη (85 παρουσίες), το Ηράκλειο διαθέτει το μεγαλύτερο αριθμό επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον κλάδο (18). Ακόλουθι είναι η Λάρισα με 16 και η Πάτρα με 10. Ο Βόλος βρίσκεται σε απόσταση, με 5 παρουσίες.

Οι υπηρεσίες που προσφέρονται συνολικά από τις επιχειρήσεις καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων.²⁵ Ανάλογα με την πόλη εγκατάστασης, οι εταιρείες προσανατολίζονται σε εξειδικευμένες δραστηριότητες τοπικού χαρακτήρα. Το φαινόμενο παρατηρείται έντονα στη Λάρισα, όπου μεγάλος αριθμός επιχειρήσεων ασχολείται με δραστηριότητες γεωργικού προγραμματισμού και ανάπτυξης. Στο Ηράκλειο (αλλά και τα Χανιά) υπάρχουν εταιρείες που εξειδικεύονται στη διαχείριση ξενοδοχειακών και γενικότερα τουριστικών επιχειρήσεων. Σε όλες τις πόλεις της έρευνας κάνουν αισθητή την παρουσία τους εταιρείες που δραστηριοποιούνται στη μελέτη και διαχείριση προγραμμάτων της Ε.Ε.

Σύμβουλοι πληροφορικής

Στην περίπτωση των συμβούλων πληροφορικής η εικόνα είναι πιο ξεκάθαρη. Ο κλάδος εκτός Θεσσαλονίκης (26) διαθέτει υπολογίσιμη οντότητα μόνο στην Πάτρα και το Ηράκλειο (από 9 παρουσίες), πόλεις που τείνουν να αποκτήσουν προβάδισμα σε σχετικές δραστηριότητες λόγω της παρουσίας σημαντικών εκπαιδευτικών και ερευνητικών ιδρυμάτων. Μία εταιρεία του κλάδου εδρεύει στον Βόλο.

Από το σύνολο της έρευνας προκύπτει ότι σε όλες τις περιπτώσεις η παρουσία επιχειρήσεων των συγκεκριμένων κλάδων σε πόλεις με λιγότερους από 100.000 κατοίκους είναι μικρή έως μηδενική.

Συμπεράσματα

Μεταβολές στο οικονομικό περιβάλλον σε συνδυασμό με τη διαδικασία παγκοσμιοποίησης προκαλούν την υποχώρηση των συμβατικών περιορισμών των εθνικών συνόρων, με αποτέλεσμα οι πόλεις να καλούνται να λειτουργήσουν σε ενιαίο, διεθνοποιημένο αστικό δίκτυο. Στην ενοποιημένη Ευρώπη αναπτύσσεται έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των αστικών κέντρων για την έλξη λειτουργιών που θα επιτρέψουν την κατάληψη καλύτερης θέσης στο αστικό δίκτυο.

Ως αποτέλεσμα κυρίως του ανακαταμερισμού εργασίας και της τεχνολογικής εξέλιξης, η οικονομική βάση των πόλεων τριτογενοποιείται. Οι μεγάλες πόλεις διατηρούν κεντρικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη, συγκεντρώνοντας τις παραγωγικότερες των τριτογενών δραστηριοτήτων. Πειστική στην εξήγηση του φαινομένου εμφανίζεται η θεωρία του Taylor, βασισμένη στη θέση του Braudel ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν προκύπτει τόσο από την εγκαθίδρυση ελεύθερης αγοράς όσο από την εκμετάλλευση μονοπωλίων. Τα μεγάλα αστικά κέντρα αναπτύσσουν μια μορφή μονοπωλίου σε εξειδικευμένες παραγωγικές υπηρεσίες.

Οι πόλεις μεσαίου μεγέθους, που παραδοσιακά αποτελούν κέντρα διάδοσης υπηρεσιών προς την ενδοχώρα τους, καλούνται να διεκδικήσουν ρόλο στην νέα πραγματικότητα. Αντλώντας στοιχεία από σχετικές έρευνες, αναζητήθηκε ο βαθμός συγκέντρωσης στην οικονομία των ΠΟΜΕΜ τριτογενών δραστηριο-

Πίνακας 5.

Εταιρείες συμβούλων (2001)

Πόλη	Σύμβουλοι επιχειρήσεων	Σύμβουλοι πληροφορικής
Θεσσαλονίκη	85	26
Πάτρα	10	9
Ηράκλειο	18	9
Βόλος	5	1
Λάρισα	16	0

Πηγή: ICAP.

των και κυρίως υπηρεσιών προς παραγωγούς. Πρόκειται για ένα δυναμικό τομέα που μεγεθύνεται τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς ευνοείται από την παραγωγική αναδιάρθρωση και εξελίσσεται σε βάση της αστικής οικονομίας. Η ανάπτυξη του τομέα σημειώνεται κυρίως σε περιοχές όπου παρουσιάζεται έντονη συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων. Εντός των αστικών δικτύων κυριαρχούν οι εθνικές πρωτεύουσες και οι πόλεις που αποτελούν βιομηχανικά ή διοικητικά κέντρα. Ωστόσο από τη δεκαετία του 1980 και μετά παρατηρούνται τάσεις αποκέντρωσης δραστηριοτήτων του τομέα προς τις μεσαίες πληθυσμιακά πόλεις. Οι τάσεις αναμένεται να ενταθούν με τη σταδιακή απεξάρτηση της ζήτησης από τη βιομηχανική αγορά, την εντονότερη εμπορευματοποίηση των υπηρεσιών και την ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών.

Στην Ελλάδα η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα κατά τη δεκαετία του 1990 συνοδεύτηκε από συγκέντρωση των δραστηριοτήτων στην Αθήνα και πολύ λιγότερο στη Θεσσαλονίκη, χωρίς να υπάρχουν ενδείξεις για γενική τάση αποκέντρωσης προς πόλεις που βρίσκονται χαμηλότερα στην ιεραρχία. Στα κέντρα μεσαίου μεγέθους η ανάπτυξη των υπηρεσιών προς παραγωγούς παρουσιάζεται επιλεκτική και προσαρμοσμένη στις ανάγκες της τοπικής αγοράς, διακρινόμενη από τάσεις αυξημένης ειδίκευσης των προσφερόμενων υπηρεσιών. Από αυτά η Πάτρα και το Ηράκλειο έχουν να επιδείξουν μια αξιολογη δυναμική, ιδιαίτερα σε δραστηριότητες που σχετίζονται με εφαρμογές πληροφορικής. Οι πόλεις αυτές φαίνεται να είναι οι πρώτες που κατόρθωσαν να αναπτύξουν το κρίσιμο μέγεθος αγοράς για τη στήριξη του «νέου τριτογενούς» τομέα. Οι οικονομικές λειτουργίες μικρότερων αστικών κέντρων δεν δείχνουν ικανές να υποστηρίξουν σχετικές δραστηριότητες. Παρατηρείται ομοιότητα στο πρότυπο ανάπτυξης και διασποράς των λειτουργιών με την πορεία διαμόρφωσης του κλάδου σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η συνολική υπανάπτυξη του κλάδου οφείλεται μάλλον στην αδυναμία της ελληνικής παραγωγής να τον στηρίξει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ασπρογέρακας, Ε. (2002), «Ο χώρος ως τμήμα μιας συνολικής οικονομικής θεώρησης», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 4(2490), 26/1.
- Αυγερινού, Σ. (1996), *Ειδικά θέματα αναπτυξιακού σχεδιασμού*, Αθήνα: ΕΜΠ.
- Βαίου, Ντ., Γολέμης, Χ., Λαμπριανίδης, Λ., Χατζημυχάλης, Κ., Χρονάκη, Ζ. (1999), «Εκδίωξη και επάνοδος της βιομηχανικής παραγωγής στην Αθήνα του 2000», στο Οικονομού, Δ., Πετράκος, Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων: διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάπτυξης και πολιτικής*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας / Gutenberg.
- Bellet, C., Llop, J. (επιμ.) (2000), *Ciudades intermedias, urbanización y sostenibilidad*, Lleida: Milenio.
- Braudel, F. (1982), *The Wheels of Commerce*, London: Collins.
- Braudel, F. (1984), *The Perspective of the World*, London: Collins.
- Brunet, R. (2000), «Cities like Lleida. Intermediate European Cities: Their Current Situation and Future Prospects», στο Bellet, C., Llop, J. (επιμ.), *Ciudades intermedias, urbanización y sostenibilidad*, Lleida: Milenio.
- Cavola, L., Martinelli, F. (1995), «The Regional Distribution of Advanced Producer Services in the Italian Space Economy», *Progress in Planning*, 43(2-3): 223-240.
- Coffey, W., Bailly, A. (1996), «Economic Restructuring: A Conceptual Framework», στο Lever, W., Bailly, A. (επιμ.), *The Spatial Impact of Economic Changes in Europe*, Aldershot: Avebury.
- Daniels, P. (1995), «The Locational Geography of Advanced Producer Services Firms in the United Kingdom», *Progress in Planning*, 43(2-3): 123-138.
- Delladetsimas, P., Kotsambopoulos, A. (2001), «Knowledge-Intensive Services and Innovation in Greece», στο Wood, P. (επιμ.), *Knowledge-Intensive Services and Innovation*, London: UCL Press.
- Delladetsimas, P., Moulart, F. (1998), *Producer Services and Regional Development in the Aegean, with Particular Focus on Lesbos and Chios*, τελική έκθεση ερευνητικού προγράμματος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, E.U. Directorate General XII-F5.

- The Economist* (2000), «The New Economy», *Survey*, 23/9.
- EF (1997), *Medium-Sized Cities in Europe*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- ΕΜΠ (1998), *Το οικιστικό δίκτυο στην Ελλάδα. Υπάρχουσα κατάσταση, πρότυπο πολιτικής, χωροταξική εξειδίκευση (Γ' φάση)*, Ερευνητικό Πρόγραμμα, Επιστημονικός Υπεύθυνος: Μ. Αργυρίδης, Αθήνα: ΕΜΠ.
- Esser, J., Hirsch, J. (1996), «The Crisis of Fordism and the Dimensions of a Post-Fordist Regional and Urban Structure», στο Amin, A. (επιμ.), *Post-Fordism, A Reader*, Oxford: Blackwell.
- Gershuny, J., Miles, I. (1983), *The New Service Economy*, London: Macmillan.
- Hall, P. (1997), «Modelling the Post-Industrial City», *Futures*, 29(4/5): 311-322.
- Hall, P. (2000), «Redefining Europe's Cities», στο Bellet, C., Llop, J. (επιμ.), *Ciudades intermedias, urbanización y sostenibilidad*, Lleida: Milenio.
- Harris, N. (1993), *Urban Economic Development in Europe: Five Case Studies*, prepared for: USAID Agency For The International Development, City of Warsaw Seminar on Economic Development Issues and Options, December 10th.
- Henderson, V. J. (1997), «Medium-Size Cities», *Regional Science and Urban Economics*, 27: 583-612.
- Lavergne, F., Mollet, P. (1991), «The International Development of Intermediate-Sized Cities in Europe: Strategies and Networks», στο *Ekistics: The Problem and Science of Human Settlements*, 58(350/351), Sept./Oct.
- Marrewijk, C., Stibora, J., Vaal, A., Viaene, J. M. (1997), «Producer Services, Comparative Advantage and International Trade Patterns», *Journal of International Economics*, 42(1): 23-50.
- Mega, V. (1997), «Fragments of an Urban Discourse in Europe: Utopias and Eutopias. A Sustainability-Friendly ABC», στο EF (1996), *Utopias and Realities of Urban Sustainable Development. New Alliances Between Economy, Environment and Democracy for Small and Medium-Sized Cities*, Conference Proceedings (Turin-Barolo, 19-21/09/96), Luxembourg: Office for the Official Publications of the European Communities.
- Mega, V. (2000), «The European Archipelago of Intermediate Cities. A Research Journey», στο Bellet, C., Llop, J. (επιμ.), *Ciudades Intermedias, urbanización y sostenibilidad*, Lleida: Milenio.
- Moulaert, F., Gallouj, C. (1995), «Advanced Producer Services in the French Space Economy: Decentralisation at the Highest Level», *Progress in Planning*, 43(2-3): 139-154.
- Moulaert, F., Todtling, F. (1995), «Advanced Producer Services in Europe: Conclusions and Prospects», *Progress in Planning*, 43(2-3): 261-274.
- Oatley, N. (1998), *Cities Economic Competition and Urban Policy*, London: Chapman.
- Πετράκος, Γ., Οικονόμου, Δ. (1999), «Διεθνοποίηση και διαρθρωτικές αλλαγές στο ευρωπαϊκό σύστημα αστικών κέντρων», στο Οικονόμου, Δ., Πετράκος, Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων: διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας / Gutenberg.
- Πετράκος, Γ., Σαράτσης, Γ. (1997), *Περιφερειακές ανισότητες και χωρική εξειδίκευση στην Ελλάδα*, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών (04/97), Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Σκάμαννης, Π. (1999), «Πόλεις και τηλεπικοινωνίες», στο Οικονόμου, Δ., Πετράκος, Γ. (επιμ.), *Η ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων: διεπιστημονικές προσεγγίσεις αστικής ανάλυσης και πολιτικής*, Βόλος: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας / Gutenberg.
- Sallez, A., Verot, P. (1991), «Strategies for Cities to Face Competition in the Framework of European Integration», *Ekistics: The Problem and Science of Human Settlements*, 58(350/351), Sept./Oct.
- Salom, J. (2000), «The Mediterranean Arc», στο Bellet, C., Llop, J. (επιμ.), *Ciudades Intermedias, urbanización y sostenibilidad*, Lleida: Milenio.
- Sassen, S. (1991), *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton University Press.
- Scargill, I. (1983), *Urban France*, London: Croom Helm.
- Taylor, P. J. (2000), «World Cities and Territorial States Under Conditions of Contemporary Globalisation», *Political Geography*, 19: 5-32.
- Τσουγιόπουλος, Γ. (1984), *Το ελληνικό αστικό κέντρο*, Μέρος Α': «Μεθοδολογική προσέγγιση», Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Tsoulouvis, L. (1998), «Planning The Urban System and New Forms of Inequality in Greek Cities», *Progress in Planning*, 50(1): 1-74.
- ΥΧΟΠ (1983), *Η ανάπτυξη των μεσαίων μεγέθους πόλεων στη μεσογειακή Ευρώπη. Η ανάπτυξη των μεσαίων μεγέθους πόλεων στην Ελλάδα*, ΟΗΕ, Οικονομική Επιτροπή για την Ευρώπη, 12η Συνάντηση, 6-11 Νοεμβρίου, Αθήνα: ΥΧΟΠ.
- UIA, Unesco, Spanish Ministry of Foreign Affairs (1999), *Intermediate Cities and World Urbanization*, <http://www.unesco.org/mostpubl.htm>: Ciudades (12/02/00).
- Winsted, K., Patterson, P. (1998), «Internationalisation of Services», *The Journal of Services Marketing*, 12(4): 294-311, MCB University Press.